

Igår och idag - två nycklar

av Lars D. Eriksson

Vi föreställer oss ofta nazistaten som ett unikt fenomen, en engångsföreteelse i terror, totalitarism och maktfullkomlighet. Det seminarier "Rättens gränser - nationalsocialismen och rätten" lärt oss är att den nationalsocialistiska staten inte utgjorde en klart avgränsbar "diskontinuitet" i den eljest normala historiska förändringsprocessen. Nazistaten föregicks av Weimarepubliken som redan under första hälften av 20-talet började utveckla drag som pekade fram mot vad som komma skulle. Trots återupplivandet av naturrättsliga tankegångar i Förbundsrepubliken Tyskland efter II världskriget och trots inskrivningen av klausulen om den "sociala rättsstaten" i Bonnförfattningen finns fortsättningsvis totalitära element i dagens västtyska rättsordning: nödtillståndslagstiftningen, Berufsverbot, för att bara nämna de mest bekanta exemplen.

Det var "den tyska förebilden" som utgjorde utgångspunkten för seminariet. Vi diskuterade hur den tyska rättsvetenskapen påverkades och utformades under naziperioden, hur rättssociologin förföll under denna, på vilket sätt domarkåren reagerade inför nazifieringen av rätten och hur rätts-tillämpningen deformerades.

Är det egentligen så märkvärdigt att nationalsocialisterna inte utvecklade någon enhetlig rättsteori eller rättsfilosofi? Som Hubert Rottleuthner visar fanns det delvis oförenliga rättsteoretiska traditioner som gjorde sin stämma hörd inom juristkåren under denna tid. Min egen bedömning av varför det var så utgår från att nationalsocialismen var en populistisk ideologi i ordets sociologiska mening: det var en ideologi som sökte förena inbördes motstridiga element och som inte ens eftersträvade teoretisk koherens. Makten och bevarandet av de ekonomiska grundstrukturerna var nazisternas explicita respektive implicita premisser. Med de utgångspunkterna är det varken möjligt eller nödvändigt att konstruera konsistenta teorier för att förklara och legitimera t.ex. rättsliga eller ekonomiska förhållanden.

Det faktum att rättssociologin praktiskt taget dör under perioden är på samma sätt ett mer eller mindre naturligt fenomen. Sociologin är - när den är seriös - en vetenskap för samhällets självförståelse. Men hur kan självförståelsen existera i ett system, som varken önskar självförståelse eller kan uppfatta självförståelsen som annat än destruktiv? - Stalintidens sociologi tillhör inte heller den vetenskap som vi idag söker oss till för att förstå det sovjetiska 30- och 40-talet.

Vid ett juristseminarium kan man naturligtvis inte undgå att diskutera domarkåren och dess roll i förverkligandet av ett nytt - och i detta fall totali-

fårt - program. Rolf Törnqvist hävdade i sitt inlägg att det fanns nationalkonservativa jurister som (fåfångt) försökte kämpa emot rättsordningens nazifiering. Men både Udo Reifner och Rottleuthner ställde sig avvisande till denna tolkning: domarkåren föll snabbt och mer eller mindre beredvilligt undan för de nya makthavarna. De var förankrade i kejsartidens konservativa ideologi och de hade inte heller under Weimarrepubliken visat någon större sympati för moderna rättsstatliga värderingar. Vi står här inför den klassiska frågan om rätten bara är ett instrument för makten. Ett är i varje fall klart och det är att den domarkår som nazisterna "ärvde" från de tidigare regimerna inte förmådde (alternativt: ville) bjuda något effektivt motstånd. Men vi bör då givetvis ta i beaktande att domarkåren i ett tidigt skede rensades från judar och ofosterländska vänsterelement.

Den teknik nazisterna använde för förändra rätten är i detta sammanhang värd att uppmärksammas. Syftet var inte primärt att förändra rätten utan att föra in politiken i rätten. Rättsordningen kunde mao. i väsentliga stycken få bestå oförändrad. Men för att detta skulle lyckas var det naturligtvis nödvändigt att det fanns domare, åklagare och advokater som var beredda att konkret i de enskilda fallen politisera rätten inifrån. Rättsordningen kan inte omformas politiskt inifrån, om det inte finns politiserande subjekt. Sådana fanns det.

Seminarier väckte en del frågor rörande framtida forskning om national-socialismen och rätten. Personligen hade jag gärna sett att problemen analyserats ur ett mera historiskt-politiskt perspektiv. Det förefaller mig som om frågan om kontinuiteten i utvecklingen från Weimar till Hitler vore värd ett mera ingående studium. Kan nazistaten ses som en förlängning av vissa utvecklingstendenser i Weimarrepubliken? På vilket sätt byggdes politiska, rättsliga och kanske tom, institutionella förutsättningar upp för övergången till "undantagsstaten"? Regeringsmakten vilade ju de facto redan sedan 1930 på fullmakter och nödförordningar. Vilka var de mekanismer som i verkligheten bröt ner den tyska vänstern, som eventuellt kunnat utgöra hindret för Hitlers maktövertagande? I vilket vettig mening kan man tala om en diskontinuitet i utvecklingen?

En annan fråga som seminariet aktualiserade gäller den s.k. dubbelstaten; den stat som å ena sidan följer regler men som å andra sidan när den konkreta situationen så kräver upphöjer undantaget till regel (en fråga som Udo Reifner behandlar i sin artikel). Frågan är sociologiskt intressant (och även rent mänskligt). Den är inte intressant enbart för Tysklands del, utan den borde även intressera norrmännen. Vilka är de faktorer som gör dubbelstaten "nödvändig"? I vilka situationer är dubbelstaten möjlig och vilka element i den moderna välfärdsstaten har drag av dubbelstat? Frågan är alltså inte enbart sociologisk och historisk; den har sannolikt ständig aktualitet.

Det kan hända att jag förfaller till marxistisk nostalgi, då jag hävdar att det också har sitt intresse att i samband med diskussioner om nationalsocia-

lismen och rätten dryfta frågan om nazismens väsen. Under seminariet tangerades den problematiken inte i någon större utsträckning. Inte desto mindre menar jag att den är viktig. Det är alltför lätt att betrakta den nazistiska staten såsom en särskild regimform, såsom en politisk perversion i sitt eget slag. Jag tror personligen att kontinuitetsperspektivet är ett mera fruktbart perspektiv. Faktum är att de kapitalistiska strukturerna förblev tämligen intakta under den nazistiska perioden. Varför måste dessa strukturer ges en totalitär politisk form? Och under vilka förutsättningar utvecklas en populistisk politisk rörelse till en auktoritär rörelse?

Jag vet att dessa frågor för många historiker verkar absurda, därför att de rör makroproblem som det inte finns något slutgiltigt svar på. Men om vi vägrar tro att historien bara består av diskontinuerliga, alltid unika händelseförlopp, måste det vara viktigt att veta när förhållandena mognat så att historien kan upprepa sig, låt vara i förändrad form. Vi upplever säkert aldrig nazismen på nytt, men vi är inte för alltid befriade från totalitära statsformer.

Nationalsocialismen och Skandinavien

Genomgången av de skandinaviska ländernas erfarenheter visade att det inte finns något enhetligt skandinaviskt mönster, även om vissa repressiva drag i lagstiftningen var likartade. Både Danmark och Norge besattes av tyskarna, men det vara bara i Norge som *staten* nazifierades. Samhället genomgick däremot inte någon nazifiering. I Danmark däremot nazifierades inte ens staten: det statliga maskineriet fungerade i stort sett som om ingenting hänt och en del av den repressiva lagstiftning som genomfördes hade sin upprinnelse i 30-talet. I Danmark behövde man därför inte heller tillgripa den nödtillståndskonstruktion som i Norge användes såväl av Quisling som av kungen.

Är det endast en historiens slump att Danmark idag är det enda skandinaviska land som tillhör EG eller finns det ett djupare samband som ännu inte har historiskt penetrerats tillräckligt? Var Danmark verkligen ett så konfliktfritt samhälle, att repressiva åtgärder från ockupationsmaktens sida i större skala inte var nödvändiga?

Sverige framträder igen som den mjuka anpassningens samhälle. Förall-del genomfördes en del repressiva lagar i strid med klassiska rättsstatsideal (tom. koncentrationslägerliknande anstalter inrättades!), men man försökte inte ens nedmontera de grundläggande demokratiska institutionerna, med undantag för tryckfriheten, i stöd av någon nödtillståndskonstruktion. Inte desto mindre måste man fråga sig, vilken roll SAP spelade vid genomförandet av de frihets- och rättighetsbegränsningar som trots allt gjordes och som åtminstone eftervärlden har svårt att se det berättigade i.

Finland utgör på sätt och vis ett särfall. Landet är "det tidiga fallet", ty här koncentrerades de avgörande händelserna till år 1930. Finland stod då på tröskeln till en eller annan form av diktatur. Man diskuterade flitigt hur man via nödtillståndskonstruktionen skulle kunna "rädda republiken." Den konstitutionella och politiska kontinuiteten kunde likväl räddas utan att man behövde tillgripa denna. I praktiken lyckades man tom. eliminera republikens fiender, dvs. kommunisterna, innan de så kallade kommunistlagarna hade antagits. Kommunisterna ströks bland annat från listorna i de politiska valen.

Vilka de faktorer var som räddade Finland från en totalitär regim vet vi inte idag med säkerhet. Säkert är i varje fall att socialdemokraternas relativa styrka och enighet spelade en betydande roll samt att deras övergivande av de radikala socialistiska idealen gjorde det svårt för motståndarna att klassificera dem som "fiender" i nationalsocialistisk mening. Också agrarförbundets förmedlande roll måste i sammanhanget tillmätas betydelse.

Den lagstiftning som såg dagens ljus under 30-talet har betydande likheter med motsvarande lagstiftning i de övriga skandinaviska länderna och det är kanske på sin plats att betona att den knappast hade nazistiska förebilder, utan att den stod i samklang med de totalitära självförsvarendenser som på 30-talet präglade stater av samma typ som Finland.

Vad härnäst?

Seminarier "Rättens gränser - nationalsocialismen och rätten" var det första tysk-skandinaviska seminariet kring detta tema. Förhoppningsvis blir det inte det sista. Många frågor är ännu öppna. Men det finns all anledning att i framtiden utvidga ämnet: det finns jurister i Polen, Ungern och Balkanländerna som idag sysslar med likartade problem och vi har all anledning att etablera kontakter med dem. Europa är faktiskt Europa från Ural till Atlanten. Europa är inte bara EG. Rimligtvis borde det också finnas franska jurister som hyser intresse för hithörande frågor.

Jag tror att det viktiga idag är att få en överblick av all den forskning som gjorts kring detta tema i Europa. Vi i de skandinaviska länderna, som befinner oss i början av denna forskning, har ett äkta behov av att bredda perspektivet. Men vi har inte ett behov av att bredda perspektivet bara för "breddens" skull, utan därför att ämnet aktualiserar en mängd frågor som sträcker sig långt utanför det historiskt specifika. Vad är relationen mellan makt och rätt? Vad är kontinuitet och vad är diskontinuitet i utvecklingen mot en terrorregim av nazistiskt snitt? Vilka drag i den moderna rätten utgör latenta förutsättningar för en upprepning i ny tappning? Vilka är de politiska förutsättningarna för en totalitär regim? Vilka är de ekonomiska, de ideologiska? Hur "autonom" är egentligen rätten i förhållande till staten?

Vi vet alla hur de moderna s.k. välfärdsstaterna under de senaste decennierna byggt upp en lagstiftning för kommande kriser och "undantagstillstånd" och hur ett vittförgrenat nät av beredskapsmyndigheter byggts in i de existerande strukturerna såsom potentiella maktutövare i kommande krislägen. De flesta sociologer och jurister talar idag om hur nya mjuka kontroll- och integrationsmekanismer tagit över de gamla öppet repressiva mekanismerna. Det finns tom. de som säger att den klassiska juridiska maktens tid är förbi, att vi trätt in i ett nytt utvecklingskede, där kontrollen och repressionen är allerstädes närvarande, inbyggd i alla existerande mellanmänskliga relationer. Den analysen har säkert sitt berättigande - då det gäller normala förhållanden. Det som är det verkligt nya är, i min bedömning, att den öppna råa repressionen nu gjorts osynlig genom att den formulerats såsom en "beredskap" för onormala förhållanden. Den öppna repressionen har idag transformerats till en *repressionspotential*.

Den moderna rättsordningen har alltså ett Janusansikte. Den är å ena sidan mjuk, i sina effekter normaliserande och flexibelt integrerande, men å andra sidan potentiellt repressiv och förtryckande.

Undantagstillståndet är idag likaväl som i 30-talets Tyskland en nyckel till förståelsen av rättsordningen. Det som är nytt är att vi idag har två nycklar. För den förutseende kan det vara bra att känna till dem båda. För att vi inte skall glömma den äldre av dem, kan det vara skäl att ibland ägna nationalsocialismen och rätten ett visst intresse.

FORFATTEROPLYSNINGER:

Lars D. Eriksson, biträdande professor, Institutionen för offentlig rätt, Helsingfors universitet.